

Hand onder hand contact

Meer dan een techniek

Bartiméus:

Aanleiding

Deze publicatie beschrijft de techniek hand onder hand contact bij personen met een visuele en verstandelijke beperking of doofblindheid met een ontwikkelingsachterstand¹. Hand onder hand contact is in het bijzonder geschikt voor deze doelgroepen. Zo maakt de combinatie van een visuele en auditieve beperking dat deze persoon extra afhankelijk is van de tast om informatie op te doen.

Hand onder hand contact is eerder beschreven in een Engelstalige publicatie door Barbara Miles (2003). Door de jaren heen is deze techniek verder ontwikkeld in de ondersteuning aan personen met doofblindheid en een ontwikkelingsachterstand. Gedurende begeleidingstrajecten bleek er behoefte te zijn aan een Nederlandstalige publicatie over dit onderwerp. Dit neemt niet weg dat deze techniek goed toepasbaar is binnen het contact met mensen met een visuele en /of visuele en verstandelijke beperking. Ook binnen de ouderenzorg of in de begeleiding aan jonge kinderen met een visuele beperking kan hand onder hand contact zinvol zijn. Omdat hand onder hand contact zijn oorsprong heeft in de ondersteuning aan personen met doofblindheid, schrijven we in de publicatie vanuit deze doelgroep.

¹ We spreken bij mensen met een ontwikkelingsachterstand of een verstandelijke beperking van doofblindheid indien er sprake is van een gezichtsscherpte lager dan 0,3 en/of een gezichtsveldbeperking van 30 graden of kleiner. Daarnaast is er een gehoorverlies van meer dan 25 decibel aan het beste oor.

Het hebben van doofblindheid heeft vergaande gevolgen voor het dagelijks functioneren. Het opmerken van voorwerpen of gebeurtenissen uit de omgeving, het leren ontdekken wat de betekenis hiervan is en het ontdekken wat je hier zelf mee kunt is niet vanzelfsprekend bij deze doelgroep. Teruggetrokken gedrag en/of het vasthouden aan bekende rituelen en voorwerpen is niet ongewoon bij personen met doofblindheid. Dit betekent dat er specialistische ondersteuning nodig is om de wereld te ontdekken en tot ontwikkeling te komen. Verwanten en professionele begeleiders kunnen personen met doofblindheid helpen om deze beperkingen te compenseren. Zij bieden compensatiestrategieën (bijvoorbeeld door dingen te laten voelen), waardoor nieuwe ervaringen worden opgedaan. Daarnaast nodigen zij de persoon met doofblindheid uit tot contact en communicatie.

Bartiméus ondersteunt personen met een visuele beperking om het leven te leven zoals zij dat willen. Hiervoor biedt Bartiméus specialistische ondersteuning, zowel aan de persoon zelf, als aan zijn verwanten en/of professionele begeleiders. Om de zintuiglijke beperking(en) te compenseren wordt de persoon gestimuleerd om op effectieve wijze gebruik te maken van zijn overige zintuigen. Vooral wanneer er sprake is van doofblindheid speelt het zintuig tast een grote rol. Juist daarom is het hand onder hand contact goed toepasbaar binnen hun contacten.

Voorbeeld: Mitchel

Mitchel is een jongen van vijf jaar met een visuele, zeer ernstige verstandelijke en lichamelijke beperking. Het is voor hem lastig om voorwerpen vast te houden en hiermee te spelen. Wanneer zijn handen aangeraakt worden door zijn ouders reageert hij hierop door zijn handen terug te trekken en zijn bovenlichaam en gezicht af te wenden. Zijn ouders hebben de indruk dat Mitchel met dit gedrag aangeeft de regie te willen houden over de manier waarop hij zijn handen inzet. Dit zien wij vaker bij personen met deze combinatie van beperkingen. Zijn ouders vinden het lastig om te reageren op het terugtrekken van zijn handen. Wanneer hij zijn tast niet inzet is dit een belemmering in het aanbieden van speelgoed en in het maken van contact.

Definitie hand onder hand contact

Er is sprake van hand onder hand contact wanneer een persoon met doofblindheid de handbewegingen van de ander volgt door zijn handen over de handen van een ander te leggen.

illustratie 1: Hand onder hand contact, te zien aan de handen van het kind welke over de handen van de moeder liggen.

Doel van hand onder hand contact

Het doel van hand onder hand contact is dat de persoon met doofblindheid kan leren zijn handen actief in te zetten, in plaats van dat handelingen hem overkomen. Door het gebruik van de handen wordt hij uitgedaagd om via de handen te communiceren naar de buitenwereld. Tevens is het doel dat de persoon zelf leert ontdekken door middel van het tastzintuig. De pincetgreep kan bijvoorbeeld aangeleerd worden en/of de persoon met doofblindheid kan ontdekken hoe verhoudingen in de ruimte zijn (bijvoorbeeld tijdens het koken: hoe hoog is een mengkom van een mixer).

Voorbeeld: Bart

Bart is een man van 38 jaar. Hij is sinds zijn geboorte blind en heeft een ernstige verstandelijke en lichamelijke beperking. Bart zit in een rolstoel en kan zichzelf niet verplaatsen. Hij spreekt niet, maar kan door middel van mimiek communiceren. Door zijn beperkingen is hij niet in staat om initiatief te nemen. Hij wordt door zijn begeleiders omschreven als een lieve en rustige persoon. Wanneer er bezoek voor hem komt vindt Bart het fijn om hand in hand te zitten. Dit kan hij lang volhouden. Samen met Bartiméus is bedacht om dit hand in hand zitten uit te breiden naar hand onder hand contact om zijn leefwereld te vergroten. Sinds kort wordt er meerdere keren hand onder hand contact gemaakt om Bart te betrekken bij huishoudelijke taken, zoals het vouwen van theedoeken en het schillen van aardappels. Bart kan zijn handen goed ontspannen en het lukt hierdoor om de bewegingen van de begeleider te volgen en af te voelen. Begeleiders merken op dat Bart sindsdien langere perioden actief en alert is en overdag minder slaapt. Het is voor begeleiders duidelijk geworden hoe ze Bart actief kunnen betrekken bij zijn dagelijks leven. De begeleiders vinden dit een prettige manier van werken, omdat ze het idee hebben dat ze Bart meer kunnen laten ervaren en vertellen. Binnenkort wordt de overstap gemaakt naar het maken van gebaren via de hand onder hand techniek. Dit is een grote stap voorwaarts in de communicatie met Bart.

Effect van hand onder hand contact

Praktijkervaringen hebben geleerd dat personen met doofblindheid die hun handen niet of nauwelijks gebruiken, dit wel gaan doen na inzet van hand onder hand contact. Hierdoor wordt hun wereld vergroot en leren ze nieuwe vaardigheden aan. Dit werkt ook zo bij personen met doofblindheid die al jarenlang (ernstig) gedepriveerd zijn. Het hand onder hand contact is tegelijkertijd ondersteunend aan het opbouwen van een persoonlijke relatie: iedere hand voelt anders qua temperatuur, huid en lichaamsspanning. Hand onder hand contact zorgt ervoor dat de persoon met doofblindheid voelt dat een ander aanwezig is, dat er echte aandacht is. Hand onder hand is daarmee ondersteunend aan het gevoel van veiligheid van de persoon met doofblindheid.

Voorbeeld: Debby

Debby is een vrouw van 29 jaar. Ze heeft het syndroom van Down en ze is doof geboren. In de loop van haar leven is ze slechtziend geworden. Debby heeft een zeer ernstige verstandelijke beperking en ze spreekt niet. Begeleiders maakten gebaren met Debby door haar handen vast te pakken en het gebaar te maken. Tijdens een observatie door Bartiméus viel het op dat Debby niet ontspannen was tijdens het maken van de gebaren. Ze overstrekte haar vingers en ze had een gespannen lichaamshouding. Debby had geen plezier in deze manier van contact maken en communiceren. Begeleiders voelden dit aan en vroegen zich af of het zin had om door te gaan met deze manier van communiceren met haar.

De opbouw van hand onder hand contact

Het hebben van hand onder hand contact is niet vanzelfsprekend. De praktijk laat ons zien dat veel pogingen tot hand onder hand contact stranden. Het gebeurt vaak dat er in eerste instantie afweer is, omdat de persoon met doofblindheid niet gewend is aangeraakt te worden aan zijn handen, een nare ervaring heeft opgedaan of het niet meer gewend is om zijn handen te gebruiken.

Niet iedere persoon met doofblindheid accepteert meteen het hand onder hand contact. Hierom is het van belang dat er een goede stapsgewijze opbouw is. Bij deze publicatie hoort een format; opbouwen van hand onder hand contact. Dit format en een ingevuld exemplaar zijn te vinden op de website van Bartiméus: www.bartimeus.nl/doofblindheid. Hand onder hand contact benadrukt dat het om een uitnodiging gaat en niet om een verplichting om iets te moeten voelen. De hand onder hand techniek zorgt ervoor dat het ontdekken en leren op een prettige manier gebeurt, doordat de persoon met doofblindheid altijd zijn handen terug kan trekken wanneer de prikkels te heftig of te spannend zijn.

In de hiernavolgende tekst worden de stappen van het maken van hand onder hand contact beschreven. Afhankelijk van het opgestelde doel worden alle stappen in de onderstaande volgorde gevolgd of worden er stappen bewust overgeslagen of verlengd.

Stap 1: observeren

Hand onder hand contact is geschikt voor veel kinderen en volwassenen met een visuele en verstandelijke beperking of doofblindheid. Om te starten met de opbouw van hand onder hand contact is het belangrijk eerst een aantal punten te observeren en gegevens te verzamelen. Wanneer er gegevens bekend zijn over het functioneren van de zintuigen zoals horen, zien en de tast, is het zinvol om deze te bestuderen vóór de observatie. De eerste stap in het opbouwen van hand onder hand contact is observatie in het dagelijks leven. Zet de persoon met doofblindheid zijn handen in? Hoe doet hij dat? Tast hij met de vingertoppen of met de hele hand? Heeft de persoon met doofblindheid voorkeur voor bepaalde structuren of materialen (hard, zacht, warm, koud)? Laat de persoon met doofblindheid voorkeur zien in het contact met anderen? Wat is de reactie van de persoon met doofblindheid als zijn handen aangeraakt worden? Zie je een schrikreactie als er voorwerpen aangeraakt worden? Is er een verschil in gevoeligheid tussen de handrug en de handpalm? Is de persoon met doofblindheid gewend om aan zijn handen aangeraakt te worden? Het antwoord op deze vragen laat zien hoe de persoon met doofblindheid zijn handen gebruikt, en welke momenten je kunt gebruiken om hand onder hand contact te introduceren. Indien gewenst ondersteunt Bartiméus in het proces vanaf de observatie.

Stap 2: contact maken en naast elkaar bezig zijn

De tweede stap is het maken van contact en naast elkaar bezig zijn. Deze stap neemt een aantal weken tot maanden in beslag. Dit is per persoon met doofblindheid en cliëntsysteem verschillend. Om contact te maken ga je naast de persoon met

doofblindheid zitten, maak je contact en wacht je op een reactie. Wanneer dit contact op gang gebracht is en ontspannen verloopt, kan het hand onder hand contact geïntroduceerd worden.

Doe dit door aan te sluiten waar de persoon met doofblindheid op dat moment mee bezig is. Wanneer een persoon met doofblindheid bijvoorbeeld papier scheurt, ga jij ook papier scheuren. Dit doe je heel dichtbij of tegen de hand van de persoon met doofblindheid aan, dus op een voelbare afstand. Observeer de reactie van de persoon met doofblindheid. Wat gebeurt er? Kijkt de persoon met doofblindheid naar jouw handen of voelt hij er misschien aan? Wanneer de persoon met doofblindheid jouw handen wegduwt laat je dit toe, maar je blijft wel beschikbaar door naast elkaar te blijven werken. Deze stap laat de persoon met doofblindheid ervaren dat je geïnteresseerd bent, en dat je beschikbaar bent, waardoor hand onder hand contact mogelijk gemaakt wordt. Houd er rekening mee dat het voor een persoon met doofblindheid overweldigend kan zijn om met meerdere personen hand onder hand contact te maken. Kies daarom in eerste instantie drie of vier vertrouwde begeleiders uit, die dagelijks het hand onder hand contact kunnen oefenen. Bartiméus biedt bij deze eerste belangrijke stappen coaching en video interactie begeleiding (VIB) om het contact op te bouwen.

Stap 3: het eerste hand onder hand contact

Wanneer het voelbaar naast elkaar werken ontspannen verloopt, kan de derde stap gemaakt worden; het eerste hand onder hand contact. Hiervoor voer je als begeleider eerst stap 2 uit (zittend naast de persoon met doofblindheid contact maken en ontspannen naast elkaar werken). Als begeleider schuif je dan je linker- of je rechterhand (gedeeltelijk) onder die van de

persoon met doofblindheid. Dan kunnen jullie de activiteit samen doen, doordat je als begeleider de hand van de persoon met doofblindheid volgt. Je voelt hoe de hand van de persoon met doofblindheid aanvoelt: is deze ontspannen of juist niet? Wat is de reactie van de persoon met doofblindheid op dit contact? Het maken van hand onder hand contact oefen je minstens een aantal keer per dag gedurende een aantal weken, bijvoorbeeld tijdens het ontbijt (samen een beker pakken), de verzorging (samen de washand vasthouden) of tijdens een activiteit (samen een voorwerp heen en weer bewegen). Bartiméus helpt tijdens deze stap onder andere met het uitzoeken van de juiste momenten en coaching bij het introduceren van het hand onder hand contact.

Stap 4: “babbelen”

Het babbelen bestaat uit deelstappen die we hieronder beschrijven als deelstap a, b, c, d en e.

Deelstap a: het maken van kleine bewegingen met één hand

Als het maken van hand onder hand contact met één hand ontspannen verloopt, kun je als begeleider beweging toevoegen aan het hand onder hand contact. Dit doe je door jouw hand onder de hand van de persoon met doofblindheid te bewegen: op en neer, heen en weer, cirkels maken. Maak eerst kleine bewegingen op een langzaam tempo. Het is belangrijk dat de persoon met doofblindheid de hand kan blijven ontspannen op de hand van de begeleider en deze bewegingen volgt. Blijf als begeleider goed voelen en observeren.

Deelstap b: het verruimen van de bewegingen met één hand

Wanneer het de persoon met doofblindheid lukt om de hand van de begeleider op een ontspannen manier te volgen, verruimt de begeleider de kleine bewegingen naar grotere bewegingen. Observeer en voel of de persoon met doofblindheid deze grotere bewegingen kan blijven volgen.

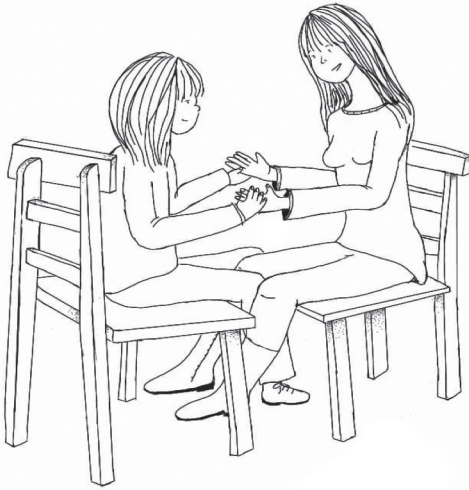
Deelstap c: uitlokken van initiatief en het overdragen van de beurt

Wanneer de persoon met doofblindheid de grotere bewegingen van de begeleider met één hand op een ontspannen manier kan volgen, is het tijd om de handbewegingen te vertragen of te stoppen en wachten of de persoon met doofblindheid de beurt over wil pakken. Het kan zijn dat de persoon met doofblindheid het initiatief neemt en de hand (soms minimaal) beweegt. Wanneer de persoon met doofblindheid de leiding in het contact neemt volg je deze in dezelfde hand onder hand positie (dus de hand van de cliënt onder de hand van de begeleider).

Deelstap d: het veranderen van de hand positie

Wanneer de persoon met doofblindheid laat zien dat hij of zij het contact over kan nemen zoals beschreven in deelstap c, verander je als begeleider de hand onder hand positie wanneer de persoon met doofblindheid een initiatief neemt. De begeleider haalt de hand onder de hand van de persoon met doofblindheid vandaan en legt deze op de hand van de persoon met doofblindheid. Observeer hoe de persoon met doofblindheid reageert. Als de persoon met doofblindheid zijn handbewegingen stopt wacht je af. Wacht minstens een minuut. Wanneer de persoon met doofblindheid zijn handen al die tijd stilhoudt, keer

dan terug naar de basispositie. De hand van de begeleider die op de hand van de persoon met doofblindheid ligt, verschuift nu weer onder de hand van de persoon met doofblindheid. Lok opnieuw het initiatief van de persoon met doofblindheid uit. Lukt dit, dan verschuift de hand van de begeleider van onder naar op de hand van de persoon met doofblindheid. Oefen dit totdat de persoon met doofblindheid dit principe door heeft.

illustratie 2: De juiste uitgangspositie voor hand onder hand contact met twee handen. De gesprekspartners zitten tegenover elkaar, hebben been aan been contact en de ruimte om hand onder hand contact te maken.

Het “babbelen” is een oefening die een aantal weken tot maanden ingezet wordt. Het contact met de beide handen oefen je ook weer een langere periode. Als het hand onder hand contact met beide handen goed verloopt, kunnen méér begeleiders toegevoegd worden, zodat het vaker (in ieder geval meerdere keren per dag) geoefend wordt.

Bartiméus ondersteunt tijdens de belangrijke beslissingsmomenten en helpt nieuwe begeleiders om het hand onder hand contact op te bouwen.

Vervolg voorbeeld: Debby

Omdat het samen maken van de gebaren spannend was voor Debby heeft Bartiméus geadviseerd om een stap terug te doen naar het zogenaamde “babbelen”. Dit had als doel om Debby op een laagdrempelige manier plezier te laten ervaren aan het hand onder hand contact. Begeleider Wilma vertelt: “Debby brak in het begin het hand onder hand contact vaak af en liet haar handen afglijden. Het was nieuw en spannend voor haar. Na veel geduld en herhalen van het hand onder hand contact begon Debby mee te doen. Op een gegeven moment pakte ze zelf de hand van de ander en maakte er bewegingen mee. Ze genoot hiervan en moest er vaak om lachen”. Omdat Debby het contact via haar handen goed toeliet en er plezier aan beleefde heeft Bartiméus voorgesteld om te starten met hand onder hand gebaren. Haar begeleiders kozen als eerste voor het gebaar tandenpoetsen, omdat Debby dit een leuke activiteit vond. De begeleider maakte onder de handen van Debby het gebaar “tandenpoetsen” en gaf dan meteen de tandenborstel aan Debby. Dit werkte goed voor haar. Begeleider Wilma is trots op het resultaat: “Door op deze wijze ontwikkelingsgericht te werken, is de communicatie met Debby een stuk rijker geworden. Dat is voor ons allemaal motiverend”.

Deelstap e: overgang naar gebruik van twee handen

Als het over en weer hand onder hand contact maken goed lukt met één hand, dan onderzoek je of dit ook met beide handen gedaan kan worden. Het is hierbij belangrijk

om een goede uitgangspositie aan te nemen. Nu zit je niet meer naast elkaar, maar tegenover elkaar. Wanneer de persoon met doofblindheid in een rolstoel zit is het aan te raden om het rolstoelblad te verwijderen. Op deze manier kan er beter been aan been contact gemaakt worden. Het been aan been contact zorgt ervoor je allebei voldoende bewegingsruimte hebt om op een ontspannen manier bezig te zijn met het hand onder hand contact. Je zult merken dat het erg vermoeiend is om het in een andere houding vol te houden.

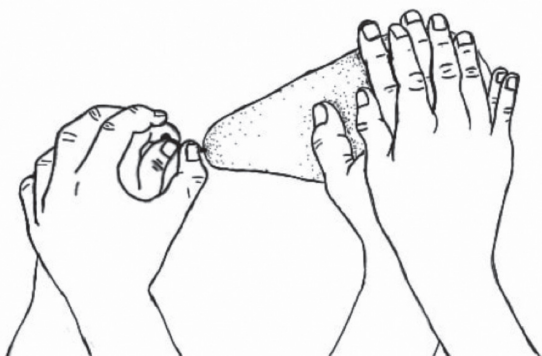
Stap 5: introduceren van voorwerpen en handelingen

Wanneer het hand onder hand contact met alle begeleiders soepel verloopt, kan er overgegaan worden tot het afvoelen van voorwerpen (deelstap a) of het samen uitvoeren van (nieuwe) handelingen (deelstap b). Tijdens een bijeenkomst, zoals een teamvergadering, kan Bartiméus uitleg geven en oefeningen aanbieden over hoe je voorwerpen en handelingen kunt introduceren binnen het hand onder hand contact.

Deelstap a: afvoelen van voorwerpen

Bij het afvoelen van een voorwerp houdt de begeleider het voorwerp vast op een afgesproken manier. Hij brengt deze via de hand onder hand methode onder de hand van de persoon met doofblindheid. De persoon met doofblindheid kan nu het voorwerpen voelen met de vingertoppen, maar de begeleider blijft het voorwerp vasthouden. Wanneer de persoon met doofblindheid het voorwerp wil overpakken is dit uiteraard prima en volg je weer zijn handen met jouw handen. Observeer en rapporteer hoe de persoon met doofblindheid reageert; is deze nieuwsgierig, tast deze met de vingertoppen of de hele hand, vindt de persoon met doofblindheid het prettig om aan het voorwerp te voelen?

Heeft de persoon met doofblindheid een bepaalde volgorde om het voorwerp te ontdekken, herken je een patroon?

illustratie 3: De juiste manier van het afvoelen van een peer via hand onder hand contact. Dit is te zien doordat de handen van de begeleider op de peer rusten en de handen van de persoon met doofblindheid op de handen van de begeleider liggen. Hier zit de begeleider links naast de persoon met doofblindheid.

Deelstap b: afvoelen van handelingen

Het via hand onder hand contact aanbieden van een nieuwe handeling vergroot de belevingswereld van de persoon met doofblindheid aanzienlijk. Een vaak succesvolle oefening in het samen ontdekken van handelingen, is het uitpersen van fruit zoals sinaasappels. Je kunt met hand onder hand contact samen de sinaasappels doormidden snijden en samen de verschillende structuren voelen. Daarna kun je op dezelfde wijze samen de sinaasappels uitpersen. Dit is een hele sensatie, want er is van alles te voelen,

horen en te ruiken. Het kan een beloning zijn om samen het sap in een beker te schenken en op te drinken. Belangrijk bij het aanbieden van een handeling is dat je de persoon met doofblindheid deelgenoot maakt van alle stappen in het proces en gedeelde ervaringen opbouwt. Maak afspraken over het aanbieden van de handelingen, schrijf de deelhandelingen uit en ondersteun deze eventueel met foto's of een instructiefilmpje. Zo geef je de persoon met doofblindheid de gelegenheid om de oefening vaker op dezelfde manier te doen, en hiervan te leren.

Stap 6: introductie van tactiele gebaren

Wanneer het aanbieden van voorwerpen en handelingen ontspannen verloopt en de persoon met doofblindheid goed kan blijven volgen, kan er een stap gemaakt worden naar het aanbieden van tactiele (voelbare) gebaren. Betrek voor deze stap een deskundige op het gebied van gebarentaal, zodat je de gebaren op de juiste manier aanbiedt. Overleg hiervoor met het Bartiméus expertisecentrum doofblindheid. Het wordt aangeraden om te starten met enkelvoudige tactiele gebaren uit de dagelijkse situatie, zoals eten, drinken en slapen. Spreek met elkaar een aantal gebaren af die passen bij activiteiten die de persoon met doofblindheid prettig of belangrijk vindt. Neem om te beginnen de uitgangspositie aan van hand onder hand contact met 2 handen (zie afbeelding 2). Maak vervolgens het gebaar, waarbij de persoon met doofblindheid het gebaar goed kan afvoelen. Het is belangrijk dat iedereen de gebaren op dezelfde manier aanbiedt, zodat de persoon met doofblindheid ze leert herkennen. Koppel een gebaar altijd aan een voorwerp of een direct volgende actie. Bijvoorbeeld: je maakt het gebaar koffie en biedt de al bekende verwijzer voor het koffiedrinken aan. Daarna ga je dan ook meteen koffiedrinken. Wanneer een persoon met doofblindheid de enkelvoudige gebaren op de hand onder hand methode begrijpt, kun je onderzoeken of je de persoon met doofblindheid een korte zin kunt aanbieden. In plaats van "koffie" kun je dan gebaren "jij koffie drinken". Op deze manier bied je de persoon met doofblindheid meer taal aan, wat bijdraagt aan zijn woordenschat en ontwikkeling.

Wat kan Bartiméus bieden?

Bartiméus kan verwanten en professionals met verschillende diensten ondersteunen. Wij hebben ervaring en kennis om een persoon met doofblindheid en zijn cliëntsysteem te begeleiden in het aanbieden van hand onder hand contact. Ook kunnen wij adviseren over de geschiktheid van hand onder hand contact bij personen met een visuele en verstandelijke beperking of doofblindheid. Ons aanbod bevat onder andere gesprekken, observaties, coaching on the job, video interactie begeleiding en scholing.

Financiering

Diensten van Bartiméus worden op verschillende manieren gefinancierd. Dit is afhankelijk van verschillende factoren, zoals het Zorg Zwaarte Pakket en de diensten die afgenomen worden. De meeste werkzaamheden worden vergoed vanuit de zorgverzekeringswet (denk wel aan het eigen risico) of worden op offertebasis en/of onderaannemerschap uitgevoerd. Wij kunnen u vooraf informeren over de wijze van financiering, in afstemming met de relatiebeheerder.

Colofon

Bartiméus Expertisecentrum Doofblindheid
Postbus 340
3940 AH Doorn
Emailadres: expertisecentrum-dooftblindheid@bartimeus.nl
www.bartimeus.nl

tekst: Caro Verlouw-Mooij en Mijkje Worm
Illustraties: Wietske Popma

Literatuur:

Miles, B. (2003). Talking the language of the hands to the hands. The importance of hands for the person who is deafblind. DB-LINK. The National Information Clearinghouse on children who are deaf-blind.

Het Bartiméus expertisecentrum doofblindheid werkt samen in het landelijk informatiepunt DB-connect.

DB-connect

Deze publicatie is een uitgave van het Bartiméus expertisecentrum doofblindheid.

Wij zijn Bartiméus. We stellen alles in het werk om mogelijk te maken dat mensen die slechtziend of blind zijn het leven kunnen leiden dat bij hen past en zich voluit kunnen ontplooien. Want het gaat niet om hoeveel procent je ziet. Het gaat om hoeveel procent je leeft.

Bartiméus. 100% leven.

Bartiméus :

bartimeus.nl

088 - 88 99 888

facebook.com/bartimeus

[@bartimeusnieuws](https://twitter.com/bartimeusnieuws)